

HANS JONSSON

Ordbok över Sveriges dialekter

Ordbok över Sveriges dialekter. Första bandet. Häfte 1. ¹A–Andtäppt. 80 s. Uppsala 1991 (Arkivet för Ordbok över Sveriges dialekter). ISBN 91-88324-00-1. ISSN 1102-1586.

1954 påbörjades arbetet med en dialektordbok över Sveriges dialekter (med utelämnande således av de finlandssvenska dialekterna). Idén var Kungl. Gustav Adolfs Akademiens. När dialektarkiven inte ansåg sig kunna åta sig uppgiften ställde akademien sig också i spetsen för arbetet och sökte anslag hos Humanistiska fonden (senare hos Humanistiska forskningsrådet och därefter Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, fram till ordbokens förstatligande 1984).

37 års förberedelse innan utgivningen kunde börja kan tyckas vara en lång tid. Om man betänker det förberedande arbetets omfattning (varom något under avsnitt 2) och redaktionsstabens fåtalighet (under huvuddelen av tiden endast två vetenskapliga medarbetare) är det i själva verket en enastående prestation att nu ha kommit igång med utgivningen.

Det är naturligtvis med mycket stort intresse man tar del av förstlingshäftet och noterar vad detta lovar för verket i sin helhet.

Jag startar dock med att i ett första avsnitt ställa frågan: Behövs en "ny Rietz"? (d.v.s. en modern motsvarighet till J. E. Rietz, *Svenskt dialektlexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket* 1867).

1. Behövs en "ny Rietz"?

Trots att Rietz' ordbok – som inkluderar de finlandssvenska dialekterna – utgavs för 126 år sedan, är det ofta detta samlingsverk och inga andra källor som rådfrågats rörande svenska motsvarigheter i utländska etymologiska ordböcker o.d. Ja, man kan nog sträcka sig längre och påstå att sammantaget ligger oftast Rietz ensamt bakom summariska uppgifter rörande svenska dialektord. Självklart är detta otillfredsställande hur imponerande enmansverket från mitten av 1800-talet än är. Det kan faktiskt beskrivas som ett hån mot all samlar- och dokumentationsmöda efter Rietz att "svensk dialekt" fortfarande så ofta = Rietz.

Mycket nytt har dokumenterats i tryck sedan 1867, bl.a. lokala ordböcker eller ordlistor, och i landsmålsarkiven finns miljontals med handskrivna belägg på dialektord på ordlappar (och i annat handskrivet material) från slutet av 1800-talet och från 1900-talet.

Alla kan nog enas om att det är högst otillfredsställande att Rietz fortfarande i så stor utsträckning ensamt står bakom uppgifter om svenska dialektord. Däremot är nog inte alla överens om att botemedlet är en ordbok över dialekterna i Sverige – i kombination med den omfattande ordbok över finlandssvenska dialekter som är under utgivning (A. Ahlbäck (och P. Slotte), *Ordbok över Finlands svenska folksmål* 1976 –; hunden in på bokstaven H).

Varför inte fortsätta på den regionala väg som den finlandssvenska lexikografin valt (och som i varje fall gör det omotiverat att ta in det finlandssvenska området i OSD)?

Vad vi kan kalla större regionordböcker för Sverige vore ett teoretiskt alternativ att överväga, t.ex., vid sidan om H. Gustavsons ordbok över gotländskan och L. Levanders (o. S. Björklunds) över dalmålet (den sistnämnda under utgivning), en ordbok för var och en av målgrupperna: sydsvenska mål, götamål, mellansvenska mål, ”norska mål” (i norra Bohuslän, Särna och Idre i Dalarna, Frostviken i Jämtland och Härjedalen) och norrländska mål. Helst skulle detta då vara resultatet av ett samordnat flerordboksprojekt. Fördelarna med sådana regionordböcker vore att man i var och en kunde vara mera ingående i beskrivningen och att man hade att beskriva ett homogent språk än i den gemensamma svenska dialektordboken. OSD har visavi denna fiktiva pluralitet på plussidan främst att informationen finns i en bok, att sambeskrivningen automatiskt ger en överblick över svenskt dialektalt ordförråd, som i sig löser många problem. – Jämför att V. Reinhammar i inledningen till häftet talar om att det stora materialet i de mångfacetterade källorna från hela Sverige i stor utsträckning är självbekräftande eller självsanerande, d.v.s. vissa uppgifter bekräftas medan andra misstänkliggörs eller omöjliggörs av det samlade materialet.

Ätminstone flertalet forskare och andra presumtiva nyttjare torde föredra en gemensam svensk dialektordbok framför ett antal regionordböcker.

Nu fanns det dessutom knappast något val när OSD startade och läget var (liksom det fortfarande är): täckande ordboksverk för Gotland och (under utgivning) Dalarna, för övriga Sverige ordböcker eller ordlistor för ett antal smärre områden men i övrigt (praktiskt taget) ingen lexikalisk dokumentation av Sveriges dialekter. Att organisera och finansiera ett flerordboksprojekt av det slag jag skisserat hade varit en betydligt svårare uppgift än att starta OSD, kanske ett omöjligt företag.

Men, behövs en tryckt modern pendang till Rietz (vad gäller Sveriges dialekter)? Kan det inte räcka med det omsorgsfullt redigerade lappmateria-

let på OSD? Forskare och andra kan åka till samlingarna och gå i materialet eller erhålla brevsvaret och/eller kopior. Detta alternativ har varit föremål för diskussion – därvid har utgivandet av ett "skelett" av materialet, ev. en ren förteckning av uppslagsord, också föreslagits.

En forskare som rådför OSD:s material, måste i princip göra de fortsatta undersökningar och analyser som redaktionen gör i samband med utgivningen. Många andra utnyttjare är hänvisade till redaktionens hjälp som naturligtvis inte kan ges om det gäller omfattande undersökningar. Vad sedan det föreslagna "skelettet" eller den föreslagna ordförteckningen beträffar, skulle det resp. den vara bra för viss preliminär orientering men i regel inte göra ett besök på eller en förfrågan till OSD överflödigt. – En annan sak är att OSD:s samlingar i sig har ovärderligt värde, först och främst för den (krympande) utgivna delen av den svenska dialektordboken men också som komplement till det tryckta verket, som ju blott presenterar ett stramt urval.

En singular ersättare av Rietz för Sveriges dialekter är nog den bästa lösningen och den är högst på tiden. Att en modern motsvarighet till Rietz utesluter de finlandssvenska målen är motiverat.

2. Synpunkter på ordbok över Sveriges dialekter (så långt häfte 1 räcker för en bedömning)

I en inledning framhåller V. Reinhammar det språkliga och i hög grad även det kulturella värdet av en ny ordbok över Sveriges dialekter. Han redogör där vidare för ordboksarbetets bakgrund och förarbetet, för ordbokens uppläggning och innehåll. Denna upplysande och välskrivna inledning – varemot jag "prövar" förstlingshäftet och som överhuvud utgör utgångspunkt för denna recension – kunde gott också ha innehållit några rader om större särskiljande drag hos den väldiga mängd talspråk som Sveriges dialekter utgör. Ett kort omnämnande av existerande dialektgrupper och vissa framträdande skillnader mellan dessa hade försvarat sin plats i inledningen – som en orientering om att det finns mönster i den oerhörda mångfalden och komplexiteten.

Föarbetet och ordbokens uppläggning och omfång

OSD är bestämd till att omfatta 6 000 sidor. Det gäller således ett omfattande verk och därmed möjlighet att få med en stor ordmängd. Bortsett från tvivelaktigheter (och naturligtvis uppenbara fel) i materialet sker i princip ett urval endast bland sammansättningarna (och avledningarna?). Man får ett allmänt intryck av omdömesgill gallring men likväl generös representation av

sammansättningar, vars mängd i materialet är tillräckligt stor för denna skenbara motsägelse. – Geografiskt omfattar OSD, som redan framkommit, det svenska dialektområdet i Sverige. Tidsmässigt når OSD ända ned till 1600-talet då dokumentation och användning av svensk dialekt börjar.

Tre egenskaper framträder mera hos OSD än andra när man bläddrar i det första häftet.

1. Ordboken tar med mycket mera av vad man kan kalla ”riksspråksord i dialektal dräkt” än vad man är van vid, även då ingen betydelseskilnad mellan dialekterna och riksspråket föreligger; se t.ex. *alkohol*, *akvavit*, *akademi*, *alldenstund*, *allmän*, *alt* ’altstämma; altsträng (på fiol)’, *amerikan*. Ordboken ger överhuvud full uppmärksamhet åt det för dialekterna och riksspråket gemensamma ordförrådet. Främst märks detta hos formorden och andra ”vanliga ord”, se t.ex. interjektionen ⁹*a*, *afton*, ³*all*, pron. adj., *alldes(t)*, *ande* el. *anda*.

2. Den omsorg som läggs ner på betydelsebeskrivningen, vilken utgör en riksspråklig synonym när sådan är tillfyllest och är deskriptiv när så krävs för att bli entydig; härom mera i den närmre granskningen av artiklarna nedan.

3. Frikostigheten med språkprov och fraseologi och det ”förlösande” sätt på vilket dessa kompletterar definitionerna; härom mera i den närmre granskningen av artiklarna nedan.

Det material som möjliggör OSD är imponerande. Främst utgörs det av 7 milj. språkprov på sedeslappar, ett resultat fr.a. av kopiering av landsmålsarkivens lappsamlingar och mycket omfattande komplettering av detta sedesmaterial. Ett stort antal ordbokslappar har tillkommit genom att man har skrutinerat texten på arkivens lappmaterial och använt denna på nya sedeslappar med andra uppslagsord. Denna – och annan – typ av excerpering har använts för att skaffa belägg på de i materialet mycket försummade ”vanliga” orden och de (andra) i hög grad utelämnade, för dialekter och riksspråk gemensamma orden och ordanvändningarna. – Förarbetet för den tryckta ordboken har naturligtvis också bestått i (sam)ordnandet av materialet i olika avseenden, etymologiska utredningar o.s.v.

Om arrangemanget i artiklarna: uppslagsord, uttal, redogörelse för utbredning och betydelse o.d.

Vad som blir uppslagsord bestäms i första hand av en etymologisk huvudprincip sträng nog att också klassa olika stambildningar som olika ord. Avsteg görs (påpekar V. Reinhammar i inledningen) i båda riktningarna, d.v.s. vad som etymologiskt sett är ett ord finns ibland i två artiklar, t.ex. ²*all* ’förbrukad, förliden, död’: ³*all* ’total m.m.’ och omvänt kan två (eller flera) olika men samhöriga (stam)bildningar påträffas i samma artikel, t.ex. depo-

nens *aktas* under ²*akta* eller ¹*agga*, ¹*agg*, ²*agge*, och ¹*ågga* 'bakvatten o.d.' i en artikel.

Att tillämpa en rätt sträng etymologisk huvudprincip är klokt. En särhållning av t.ex. *al* 'alnus' och de samhöriga *ald*, ²*alder*, *aldre*, ⁶*ale*, ¹*all*, ²*alle*, ¹*arr*, ²*arre*, *arr* gör informationen om denna ordgrupp mycket lättillgängligare, eftersom redan genus-, uttals- och betydelseuppgifter för en form har en betydande komplexitet.

I detta fallet och allmänt sett är det naturligtvis också vist att inte kompromisslöst tillämpa en princip. Lexikografen måste vara beredd till avsteg av hänsyn till språkkänslan eller av beskrivningspraktiska skäl – för övrigt är en etymologisk princip i betydande utsträckning tänjbar och/eller många gånger svår att tillämpa. Skall man t.ex. enligt principen sammanhålla *aga*, f. och *age*, m. 'respekt/lydnad, aga' på grund av att ursprunget är av en och samma stamform, men i olika artiklar behandla *agga*, f., *agge*, m. 'bakvatten o.d.' som snarast, eller åtminstone möjligen, är olika stamformer från början?

Som uppslagsform används den nysvenska ordformen eller, när ordet eller ordformen saknas i nysvenskan, en form konstruerad som om den funnes där. I fråga om ord eller ordformer vars etymologi (och överhuvud samhörighet med annat ordmaterial) är osäker, ansluts uppslagsformen så nära som möjligt till uttalsformen. I fall av (särskilt) stor diskrepans mellan uppslagsform och uttalsform ges sidouppslagsform(er) i artiklarna. Så sker också när olika stamformer behandlas i en artikel (jfr ovan) eller artikeln har med "oregelbundna" ombildningar av ordet i fråga. Principerna är välmotiverade, kanske närmast självklara, och förefaller tillämpade med stor eftertanke. Någon gång efterfrågar man dock en något större frikostighet med sidouppslagsformer. Jag skulle således önska att uttalsformerna *aftave* *ʌ*, *aftav* *a* *ʌ* under *aftonvard* representerades av en sidouppslagsform, ett *aftonvård*.

Viktigare än att så många säregna uttalsformer som möjligt representeras av sidouppslagsformer är 'återförsäkringen' att läsaren hittar rätt genom hänvisningar. OSD har ett tätt nät av hänvisningar. Om det anses möjligt av utrymmesskäl skulle dock läsaren välsigna en än större frikostighet på denna punkt. Varför inte bl.a. *afse* se *afton*, *abbroving* se *abravink*, *aftonvård* se *aftonvard* (jfr ovan), *aggdera* se *ackordera*, *allmesa* se *allmosa*. Visst är det en utrymmessak, men det kanske vore motiverat att snåla på någon annan punkt.

Jag är ingalunda tillräckligt insatt eller påläst beträffande de fonetiska och fonematiska verkligheterna bakom OSD:s ljudbeteckning – den halvgrova bestående av riksspråkets kursiva tecken förstärkta med ett antal specialtecken från landsmålsalfabetet – för att ta klar ställning till dess lämplighet. Vid bekantskapen med första häftets ljudbeteckningar verkar det dock fungera väl. På sin plats hade nog varit en allmän karakteristik av beteckningssystemet.

met: ett fonetiskt grovt beteckningssystem – med vissa inslag av fonematiska överväganden? Man undrar t.ex. något vad som ligger bakom uppgiften i beskrivningen av *ä* (inledn. s. 9) ”*ä* betecknar mera slutna *ä*-ljud, Imalf *æ*, e.d., i vissa fall äv. *æ*” – mot bakgrund av ett *e* betecknar *e*-ljud, Imalf *e*, *ɛ*, *ɛ*...”. Man väntade kanske också en upplysning om att fördelningen av de öppna och slutna varianterna av *å*- och *ä*-ljuden i regel följer riksspråkens system. Närmast genialt är arrangemanget med orduppdelning i uttalsangivelser med ett / varefter i vederbörande fall antingen endera eller båda orddelarnas variationer anges. Att ta över upptecknarnas grova beteckning och särskilt ange detta (med ett upphöjt °) är säkert också klokt.

Betydelsebeskrivningen i OSD håller mycket hög klass. Den är alltigenom stringent och hälsosamt stram. Definitionerna utgör ju översättningar till svenskt riksspråk av ”andra språk”. Ibland räcker det med blott en synonym, ibland behövs (inslag av) en deskriptiv definition. Det är direkt njutbart – om man nu tillåts erfara en sådan känsla i detta sammanhang – att läsa definitionerna och få dem illustrerade av språkprov och/eller fraser. Här förefaller mig OSD enastående i svensk dialektlexikografi. Särskilt bör nog framhållas att skillnaden mellan riksspråk och dialekter i fråga om gemensamma ords betydelse framkommer på ett sätt som aldrig tidigare. Det är t.ex. intressant att jämföra definitionerna av *afton* i SAOB och OSD. Om OSD har rätt – och det finns ingen anledning att betvivla – är inte *afton* utbytbar mot *kväll* i dialekterna, vilket det däremot ofta är i riksspråket (”I afton dans” t.ex.).

Man läser att OSD till en början hade tänkt sig mera detaljerade utbredningsuppgifter än de som sedan valdes: nästan aldrig under landskapsnivå och delvis grövre. En detalj i utbredningsuppgifterna är lite otillfredsställande. Jag tänker på teknikaliteten att ibland låta ett – markera utelämnade landskapsförkortningar. För att utfylla strecket fordras att man i huvudet har den ordning mellan landskapen som tillämpas och som väl inte är helt given. Problemet är dock inte särskilt stort och jag vet inte hur det skall bemästras på annat sätt än att alltid anföra alla landskapsförkortningarna. Ur platsbesparingssynpunkt är det kanske bäst att ändock behålla strecket.

Slutord

Det finns all anledning att beundra kvalitén hos förstlingshäftet av *Ordbok över Sveriges dialekter*. Efter noggrann penetrering av ¹**A–Andtäppt** kommer jag inte närmare inslag av kritik än ett tveksamt ifrågasättande av ett tekniskt arrangemang (uteslutningsstrecket i utbredningsuppgifterna) och en efterlysning av viss ytterligare information i den värdefulla inledningen.